

İbrahim Tüzer

ibrahimtuzer@yahoo.com

ROMAN SANATI ÜZERİNE DÜŞÜNEN BİR YAZAR
HALİT ZİYA UŞAKLIĞIL VE
 POETİK BİR METİN OLARAK “**HİKÂYE**”

*“Geliyorum, anne!...dedi.
 Ve hayatta bir ümidi kalmamış bu çocuk, yavaş yavaş, bu siyah geceden,
 şu kendisini çekip almak isteyen yokluktan ayrılarak,
 varlığını daha kuvvetle çeken bu sese uyarak,
 annesini takip etti....”*

Mai ve Siyah

Servet-i Fünûn Dönemi, Türk Edebiyatı Tarihi içerisinde sanatkârane bir duyuş tarzının merkeze alınarak edebî metinlerin meydana getirildiği ve bu eserlerde Batılı tarzda sanat estetiğinin oluşturulmaya çalışıldığı bir dönem olarak dikkat çekmektedir. Sözü edilen gayretin şiir ayağını Tefik Fikret ve Cenap Şahabettin oluştururken roman ve hikâye tarafını da Halit Ziya Uşaklıgil ile Mehmet Rauf tamamlamaya çalışmıştır. Bu dönemin sanatkârları sadece Avrupaî eğitimle yetişen ilk nesle mensup olmalarıyla değil aynı zamanda dikkatlerini güzel sanat eserlerinde yoğunlaştırmış olmalarıyla da Tanzimat neslinden ayrılmaktadır.

Tanzimat Dönemi'nin özellikle ilk kısmında yer alan Ahmet Mithat Efendi, Namık Kemal ve Şinasi gibi sanatkârlar da eser ve fikirleriyle girilen yeni medeniyet dairesinde yer almak istemiş ve bu “yeni” olanın halka ulaştırılması gayreti içerisinde olmuşlardır. Fakat sadece şair ya da romancı değil aynı zamanda gazeteci, dilbilimci, edebiyat teorisyeni olan devlet ve siyaset işleri ile de uğraşan, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Namık Kemal için söylediği gibi “meydan adamı” olan bu insanlar, geri plan kültürlerini dolduran Divan Edebiyatı'nın duyuş ve düşünüş tarzından hareketle “yeni” olanı karşılamak istemişlerdir. Bu durum ister istemez estetize olmuş bir dil ile meydana getirilen sanat eserlerinin ortaya çıkmasını Servet-i Fünûn Dönemi'ne kadar geciktirmiştir.

Edebiyyât-ı Cedîde olarak da adlandırılan bu dönemde bilhassa Tefik Fikret şiir ve güzel sanatların farklı şubeleri üzerine yoğunlaşp eserler verirken Halit Ziya Uşaklıgil de roman sanatı çevresinde derinlikli düşünme biçimi gerçekleştirmiştir. Uşaklıgil, henüz “Mai ve Siyah”, “Aşk-ı Memnu” gibi Türk Edebiyatı'nda roman türünün kurgusuyla, vaka birimleriyle, zaman ve mekân unsurlarının şahıs kadrosundaki uyumuyla başarılı ilk örnekleri sayılan eserleri yazmadan önce, 14 Kasım 1887-21 Mart 1888 tarihleri arasında roman sanatı üzerine, poetik metin olarak adlandırabileceğimiz makaleler kaleme almıştır. Hizmet gazetesinde yayımlanan bu metinlerde yazar, roman türünün Batı Edebiyatı'nda nasıl ortaya çıktığını ve ilk çağdan itibaren nasıl bir gelişim seyri izlediğini incelemeye çalışmış; “hakikiyun” adını verdiği realistler ile “hayaliyun” olarak adlandırdığı romantikleri mukayese ederek bu edebî oluşumların özelliklerine dikkat çekmiştir.

Halit Ziya sözü edilen makaleleri, 1307/1891 tarihinde “Hikâye” adını verdiği 152 sayfalık kitapta bir araya getirmiştir. Roman ve hikâyelerinin birçoğunu Latin harflerine bizzat kendisi aktaran, hatta kimi romanlarının dilini hayattayken 2-3 kez sadeleştirme ihtiyacı duyan yazar, “Hikâye”yi yayımladıktan sonra bir daha üzerinde durmamıştır. Eser ilk kez Osmanlıcadan Türkçeye, 1998 yılında Nur Gürani Arslan tarafından transkribe edilmiş ve YKY tarafından basılmıştır (**Halit Ziya Uşaklıgil, Hikâye, hzl. Nur Gürani Arslan, YKY, İstanbul, Ocak 1998**)*. “Önsöz” adıyla kısa bir incelemenin yer aldığı eserin bir özelliği de “koşut metin” tarzında hazırlanmış olmasıdır. Arslan, Uşaklıgil’in kaleminden çıkan metni “yeni Türkçe”ye birebir aktardıktan sonra, hemen yan sayfaya da günümüz neslinin anlayabileceği bir Türkçeye sadeleştirerek eklemiştir. Ayrıca “Hikâye”nin sonuna Halit Ziya’nın “Şerhler” adıyla kaleme aldığı bölümde yer alan 76 filozof hakkındaki bilgiler, “Açıklamalar” adıyla kimi sanatkarların doğum ve ölüm tarihlerinde düzeltmeler yapılarak ilave edilmiştir.

“Hikâye bir vakanın tasviri imiş! Hayır değil...”

Halit Ziya Uşaklıgil, bu kitabına neden “Hikâye” adını verdiğini eserin “Mukaddime”sinde şöyle açıklamaktadır: “Edebiyat-ı Osmanide mazharı olduğu mevki-i mühimi ihraz edemeyen aksam-ı edebiyattan biri de ecnebi bir kelime altında zikretmekten ise Osmanlı lisanına hürmeten ‘hikâye’ namını vereceğimiz kısım-ı edebidir.”(s.20) Dolayısıyla yazar “hikâye” adlandırmasını, anlatma esasına bağlı edebî metinlerin tamamının yerine kullanarak “roman” teriminin Batı’daki karşılığını da ihtiva edecek biçimde ele almış ve edebî eserin temelinde yer alan tahkiye unsurunu göz önünde bulundurarak bu kavramı kullanmayı tercih etmiştir. Halit Ziya bu belirlemeyi yaptıktan sonra “hikâye”nin, diğer bir ifadeyle roman türünün ve yazarının Batı’da nasıl bir algı seviyesiyle karşılandığı üzerinde durmaktadır. Ona göre hikâye “mîle-i mütemeddine-i saire nezdinde edebiyatın en mühim, en mutena mevki’ni iştilgal eyliyor”ken (s.20) hikâye yazarı da bir filozof bir bilim adamı kadar devrin büyükleri içerisinde sayılmaktadır. Bunun sebebi olarak ise yazar, “kalb-i beşerin en mutena hissiyatının, cemiyet-i insaniyenin en mühim ahvalinin hikâyelerde mizan-ı tedkikten çekil”mesini gösterir.

Bir şairin insanın kalbini tasvir etmesinin yanında hikâyecinin, insanın tüm özelliklerini ortaya çıkardığını belirten Halit Ziya, hikâyeleri insan hayatının yansıdığı birer ayna olarak kabul etmektedir. Dolayısıyla bu metinlerde, psikoloji ilminin sorunlarından en önemlilerine araştırma konusu olabilecek, “birer kalbe malik âdemler” ortaya çıktığını işaret eden yazar, bu edebî türün bizde henüz çocukluk çağında bulunduğunu ve hikâye’nin masallar ile bir tutulduğunu da üzümlere belirtmektedir: “Evet, nasıl teessüf edilmez ki Garplıların son derece ila ettikleri bu tarz-ı edeb bizde henüz hal-i sabavetinde bulunuyor.” (s.20)

Burada Uşaklıgil, dönemin roman yazarlarını ve Batıdaki romanları Türkçeye çevirenleri de eleştirmektedir. Gayretli bir çevirmenin çıkıp da insanoğlunun hissiyatının tüm çıplaklığıyla yer aldığı eserleri çevirmediğini ya da yetenekli bir yazarın, medeni milletlerde 100 yıl öncesinden değişmiş olan hikâye tarzımızı değiştirmeye çalışmadığını belirtir. Meydanda olan

* “Hikâye”den örnekleyeceğimiz alıntı metinlerin sonunda, bu nüshanın sayfa numaraları gösterilmiştir.

eserlerin Batılıların reddettikleri, hiçbir edebî kıymet vermedikleri ve insan hislerinin incelenmesinden zevk almayanlara sadece vakit geçirecek türden hikâyeler olduğunu işaret eden Halit Ziya, roman türünün ilk örneklerini “atufetlü Ahmed Mithat Hazretleri”nin verdiğini ifade eder.

Osmanlı matbuat âleminde Alexandre Dumas, Ponson du Terrail, Pierre Zakkona gibi Fransız edebiyatçılarından yapılan tefrikalardan sonra uyanan ilgi, Ahmet Mithat’ın “Hasan Mellah, Hüseyin Fellah”, “Dünyaya İkinci Geliş”, “Felatun Bey ve Rakım Efendi” gibi romanlarıyla devam etmiştir. Fakat Halit Ziya, Ahmet Mithat Efendi ve takipçilerini, “Bıktık... Birer mezar-ı feramuşiye çekilen hikâyat-ı garibe mucidleri biz de mi hayat sürecek?” (s.22) diyerek, özellikle Batıdan çevirmiş oldukları eserlerden dolayı tenkit eder ve kendilerinden beklenen hizmeti tam olarak sunamadıklarını dile getirir. Çünkü yazara göre Batı edebiyatındaki “Hikâye’nin şimdiki hal-i mükemmeliyeti henüz bizde tanıtılmamıştır.” (s.28) Dolayısıyla ona göre mevcut olan hikâye ve çeviriler, ciddi tefekkür sahiplerini memnun edebilecek bir felsefî ve edebî öneme sahip değildir. Böylelikle Halit Ziya, mukaddimenin sonunda “Hikâye” adını verdiği eserini neden kaleme almış olduğunu da açıklar. Amaç, hikâyenin kısa bir tarihinin yapılmasından ardından bu türün esasına, hizmetine dair bilgi vermek ve ne yolda hikâyeler yazılması, çevrilmesi gerektiğini belirtmektir.

“Tarih-i Hikâye” adıyla başlayan bölümde sanatkâr hikâyenin gelişimini, “ezmine-i atika/ilkçağ”, “ezmine-i mutavassıta/ortaçağ” ve “ezmine-i cedide/yeniçağ” safhalarını göz önünde bulundurarak incelemektedir. Hikâyenin tarih ve kasideyle olan ilişkisi üzerine duran yazar, bu türün en evvel Yunanlılarda ortaya çıktığını belirtirken Çinlilerin onları bu hususta geçmiş olduklarını fakat bunu ispat etmenin de mümkün olmadığını kaydeder. İlkçağ filozoflarının adını zikrederek mitolojik kahramanlar ve bu filozofların hayatları etrafında meydana getirilen hikâyelerin, bu türün gelişmesine önemli katkı sağladığını belirten yazar, Homeros ve Vergilius’un Truva Savaşları çevresinde yeni hikâyeler oluşturduklarını ifade etmektedir.

Hikâyenin “roman” adıyla ortaya çıkması ise Halit Ziya’ya göre ortaçağda olmuştur. Doğu’da yazılan ve Batı’da olduğu gibi daha çok efsaneye ve mitolojiye dayanan anlatıların “roman” adıyla anılması, bu hikâyelerin yazıldığı lisana dayanmaktadır. Diğer taraftan yazar, ortaçağda kaleme alınan hikâyelerin birçoğunun herhangi bir özelliği olmadığını ve bunların “bizim şimdi kocakarı masalları namı altında yâd ettiğimiz hikâyeler derecesine tenezzül ettiklerini” (s.38) söyler. Fakat burada “vakayi-i garibe ile müzeyyen sergüzeştlerle iştilal” eden İspanyolları ayrı tutan Halit Ziya, bu uğraşlar neticesinde ortaya çıkan “Don Quiote”nin hikâyenin tarihinde olağanüstü bir yeri olduğunu ve bu romanın değerini halen muhafaza ettiğini belirtir. Hatta Cervantes için söylenen “hikâyeye, Sokrat’ın felsefeye ettiği hizmeti gösterdi, yani yeniden hayata çıkardı” (s.39) sözü de tekrar eder. Batı’da hikâyenin geçirmiş olduğu değişimleri ifade ederken yazar, Doğu milletlerinde bu türün durumunu ifade için bu noktada şu tespiti yapar: “Hikâyat-ı Şarkiyenin hiçbir vakit Garp hikâyelerinin ezmine-i mutavassıttaki halini tecavüz edemediğine atf-ı dikkat eylemek kâfidir.” (s.40)

Hikâyenin asıl gelişimini 17.yy'dan itibaren Yeniçağ'da tamamlamaya başladığı belirten Halit Ziya, bu dönemle birlikte insanlığın düşünce ve zevkinde meydana gelen değişimlerin en iyi biçimde hikâyelerden takip edilebileceğini ileri sürmektedir. Buradan hareketle bu türün memleket ve dönemlere göre farklılık kazanmış olduğunu işaret eden romancı, yeni edebî türün gelişiminin izini Fransız edebiyatından hareketle sürmeye başlar. Genel itibariyle 3 ana başlıkta topladığı Fransız yazarlarını “Hayaliyun/Romantikler”, “Hakikiyun/Realistler”, “hayaliyun ve hakikiyuna karşı bir sınıf-ı muharririn” (s.48) olarak tanımladığı “Masalcılar” adı altında inceler ve eserinin yaklaşık 100 sayfasını realistlere ayırır.

“Bir hakikinın eseri tercüme-i hayat, bir hayalininki hikâyedir...”

Henüz 20’li yaşların başında olan Halit Ziya Uşaklıgil’in ciddi bir merak ve dikkatle Batı Edebiyatı’nı okumuş ve incelemiş olması hakikaten dikkat çekicidir. Yazar, “Hakikiyun” başlığı altında Balzac’tan Flaubert’e, Goncourt Kardeşler’den Emile Zola’ya ve Alphonse Daudet’e kadar teferruata varan açıklamalarda bulunur. Her ne kadar Uşaklıgil bu gayretini, sadece “nazar gezdirme” olarak tanımlasa da dönemin şartları ve edebî zevki düşünüldüğünde sözü edilen gayret çok anlamlı ve derinliklidir. Nitekim Halit Ziya eserinde sadece realistleri ya da romantikleri tanıtmakla kalmamış, onların eserleriyle ne yapmak istediklerini de izaha çalışmıştır. Özellikle bu son gayreti, hem kendi roman sanatının kristalize olmasına hem de Fransız Edebiyatı’nın tesirinde olan Türk Edebiyatı’nda roman türünün nitelik kazanmasına hizmet etmiştir.

Eserde “Meslek-i Hakikiyun” adıyla bölümlenen kısımda, realizmin anlatıdaki görünüşü ve realist unsurların ne olduğu üzerinde durulmaktadır. Buna göre realizm, “maddiyat ve maneviyatı tedkik ve tecrübe üzerine ibtina ederek tasvir ve tahlilden ibarettir.” (s.94) Bu tasvir ve tahlili, var olandan ve gözle görülenenden hareketle yapmak kolaydır. Yazar, maddî olanı hakikatli bir bakış açısıyla gözlemleyip betimleyebilir. Fakat Halit Ziya, gerçek bir hikâyecinin tüm bu görülenin ötesini fark edip insan ruhunun çeşitli duygularını işaret etmesi gerektiğini belirtir. Bunun için de sanatkârın “muktedir, müdekkik, hassas bir hakîm olması” gerekmektedir.

Hayatta meydana gelen her türlü olay, ferdî duyuş tarzımıza göre her birimizde farklı bir heyecan, farklı bir etki uyandırır. Yazar, insanların tetkik kuvvetlerine göre bu olayları fark edebileceklerini ve hikâyenin malzemesi yapabileceklerini kaydeder. Fakat burada Halit Ziya’nın işaret ettiği önemli bir husus belirlemektedir. Yazarın “tahlil kaidesi” (s.96) adını verdiği ve “hayattan gölge gibi geçip gitmeyenlerin fikir uğraşı” dediği bu kural, hikâyenin neticeden sebeplere değil de sebeplerle neticeye ulaşma esasına dayanır. Romantiklerle realistlerin arasındaki, olayın ya da insanın tasvir edilip çözümlenmeye çalışılırken ruh tahlillerine müracaat edilmesinden sonra, ikinci fark olarak ortaya çıkan bu husus, Halit Ziya’nın Fransız realistlerinin eserlerinde görerek kendi metinlerinde de uygulamaya çalıştığı bir durumdur.

“Hikâye”yi kaleme aldığı dönemde yayımlanmış olan “Sefile” ve “Nemide” adlı eserlerinden de zaman zaman örneklemelerde bulunan romancı, tartıştığı poetik meselelerin tam olarak

anlaşılmasını istemiştir. Özellikle yukarıda bahsi geçen “tahlil ve terkiib” meselesinin iyice anlaşılması için eserinde Emile Zola’nın “Germinal” ve L’Assommoir’inden, Flaubert’in “Madam Bovary”isinden uzun alıntılar yapar ve anlatıcının hikâyesini kurgularken hem nasıl psikolojik tahlillere önem verdiğini hem de eserin sonucundan evvel sebeplerle örülmüş olay örgüsüyle nasıl neticeye ulaştığını örnekler. Burada kendi eseri “Nemide” için de bir yargıda bulunur. 1887-1888 yılları arasında Hizmet’te tefrika edilen bu romanında yer alan şahıs kadrosunun arasındaki trajediyi psikolojik tahlillerle sentezleyemediği için yakınan yazar, romandaki kurgunun “erbab-ı iktidardan bir hikâyenuvis tarafından idare” (s.100) olunmadığı için pek sönük kaldığını belirtir ve kendisinin henüz kalemine sahip olmadığını yazar.

Eserde “Hayaliyun” ve “Meslek-i Hayaliyun” adlarıyla yer alan bölümlerde Halit Ziya romantiklerden ve romantizmden söz etmektedir. Bu edebî oluşum üzerine realizm kadar teferruatlı durmayan yazar, romantiklerin temsilcisi olarak Victor Hugo’yu gösterir ve ardından Alexandre Dumas, Henry Gréville, George Sand, Cherbuliez ve Feuillet gibi meşhur romantikleri sayar. Ona göre romantiklerin en önemli özelliği “suret-i tasvirde”dir. (s.130) Realistler bir esası tasarlayıp ayrıntıları kılı kırk yaracasına çözümledikten sonra sonuca ulaşırken romantikler, önceden tasarladığı esası anlatmak için ayrıntıyı ona göre kurgular. Halit Ziya, “hayaliyun eşhası bize bütün hususat-ı zatiyesiyle, çıplak olarak göstermez; onların yalnız ahval-i hariciyesini arz eder; hayatını, ahval-i ruhiyesini meskût geçer” (s.130) demektedir. Dolayısıyla romantiklerin eserlerinde yer alan olaya ve şahıs kadrosundaki kişilere okur, sanatkârın gösterdiği kadar vakıf olabilmekte; realistlerin eserlerinde ise tam tersine, vakanın tüm gelişimine ve kişilerin her haline bütün çıplaklığıyla tanık olabilmektedir.

Halit Ziya, realist ve romantiklerden sonra bir de “Masalcılar” adıyla, “her sahib-kalemin kabul edebileceği bir mevki” (s.134) olarak görmediği yazarlardan söz etmektedir. Bu grupta herhangi bir sanatkârdan ismen ya da eser adı zikretmeden genel hükümler veren yazar, masalcıların ne gerçeği tasvir ettiklerini ne de kaleme aldıklarının edebiyat açısından bir öneme sahip olduklarını belirtir. Uşaklıgil bu hükmünü, realistlerin eserlerinde kurguladıkları olay ve kişileri felsefi ve psikolojik bir zemin üzerinden meydana getirdiklerinden, romantiklerin ise, realistler kadar gerçekçi tasvirleri ve ruh tahlilleri olmasa da, edebîlik açısından önemli eserler vermiş olmalarından dolayı yapmakta; masalcıların her iki gruba da dâhil olamayacaklarını kaydetmektedir.

“Netice” yerine: “en çirkin bir hakikat, en süslü bir hayale müreccahtır...”

Halit Ziya, “hikâye” türünün tarihi gelişimi üzerinden realizm ve romantizm kavramlarını mukayesesini yaptığı bu eserinde romantikler ve realistler üzerine esas hükmünü “Netice” bölümünde vermektedir. Yazar, hakikiyunu hayaliyuna tercih etmesinin başlıca sebebi olarak realistlerin eserlerinde gerçeği araştırdıklarını, romantiklerin ise bir fikri desteklemeyi esas kabul ettiklerini göstermektedir. Romantizmin sözü edilen esasından dolayı Tanzimat Romanı ve sanatkârlarını da eleştiren Halit Ziya, realist hikâyecinin metninde taraf tutmasının mümkün olamayacağını belirtir. Romantikler ise “bir şahsı müdafaa veya itham için birer dava vekili kesilirler.” (s.142)

Böylelikle “Hikâye” adlı eserinde tartışmış olduğu fikirlerle kendi poetikasını da yavaş yavaş oluşturmaya başlayan Halit Ziya, “Mai ve Siyah”, “Aşk-ı Memnu”, “Kırık Hayatlar” gibi romanların edebîlik açısından değerlendirilebileceği seviyeyi de işaret etmiş olmaktadır. Bu seviye kanaatimizce, vaka ağırlıklı bir kurgunun gelişigüzel birbirine zincirlenmesinden öte, bireysel planda derinlikli anlam alanlarını uzanarak gelişen olayların psikolojik tahlillerle örgülenmesi şeklindedir. Dolayısıyla onun roman ve hikâyelerinde esas olan, vaka birimlerindeki derin yapıyı destekleyen şahısların bireysel dünyalarındaki temel çatışmadır. Böylelikle romanın en önemli özelliği olan “giz unsuru”, bireyler ve kavramlar etrafında meydana gelen trajedinin sağlanmasıyla elde edilmiş olmaktadır.

Diğer taraftan roman türünün Türk Edebiyatı’nda henüz görünmeye başladığı bir dönemde böylesine derinlikli düşünen bir sanatkârın eserlerine düz bir bakış açısıyla da yaklaşmak mümkündür!!

O zaman da, örneğin Aşk-ı Memnu’nun ilginç bir aldatma hikâyesi olarak sadece dizi biçiminde seyredilmesi yeterli olacaktır... Nitekim seyretmek, hele de nitelikli okuma söz konusu olduğunda zihni hiç de zorlayan bir tutum değildir...